

STRATEGIE PAŃSTW W POLITYCE MIĘDZYNARODOWEJ – PRZYKŁAD TANZANII

STRATEGIES OF STATES IN INTERNATIONAL POLITICS – EXAMPLE OF TANZANIA

Streszczenie: Artykuł stanowi przegląd strategii bezpieczeństwa Tanzanii. Wyszczególniono także czynniki, które odegrały istotną rolę w kształtowaniu tych strategii. W pierwszej części omówiono okres postkolonialny i zobrazowano sylwetkę pierwszego prezydenta niepodległej Tanzanii – Juliusa Nyerere oraz jego wpływ na zmiany polityczne i społeczne w państwie. Następnie zaprezentowano ogólną charakterystykę Sił Zbrojnych Tanzanii, a także pozostałych podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo narodowe w państwie. Artykuł został przygotowany na podstawie analizy literatury przedmiotu, danych statystycznych, materiałów źródłowych oraz oficjalnych wypowiedzi przedstawicieli Tanzanii.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, strategie bezpieczeństwa, terroryzm, Tanzania

Abstract: The article reviews security strategies of Tanzania. What is also enumerated are the factors which played a crucial role in shaping those strategies. In the first part the post-colonial period was discussed and the figure of the first president of independent Tanzania - Julius Nyerere was pictured, as well as his impact on political and social changes in the country. Then, general characteristics of Tanzanian Armed Forces and the remaining subjects responsible for national security are presented. The article was prepared on the basis of the analysis of the subject literature, statistic data, source materials and official utterances of the representatives of Tanzania.

Key words: security, security strategies, terrorism, Tanzania

Wstęp

Współczesne koncepcje ładu wewnętrznego i zewnętrznego Tanzanii wywodzą się z wczesnego okresu postkolonialnego i wiążą się z postacią Juliusa Nyerere. To właśnie Nyerere jako pierwszy określił kierunek rozwoju państwa i wywarł decydujący wpływ na kształtowanie wizerunku Tanzanii na arenie międzynarodowej. Pomimo, iż ostatecznie jego projekty okazały się nieefektywne, w wyniku czego prezydent ustąpił z urzędu, w pamięci Tanzańczyków Nyerere przetrwał jako bohater narodowy, wzorzec mądrości i oddania dla kraju. Minione dwudziestolecie przyniosło jednak liczne zmiany geopolityczne, ekonomiczne oraz społeczne i doprowadziło do transformacji zagrożeń oraz sposobów zabezpieczenia się przed nimi, zarówno w Tanzanii, jak i na arenie mię-

dzynarodowej. Chęć przyjrzenia się tym procesom oraz koncepcjom powstałym, jako odpowiedź na nowe niebezpieczeństwa, stało się pobudką do przygotowania niniejszego artykułu.

Celem niniejszej pracy jest dokonanie przeglądu strategii bezpieczeństwa Tanzanii oraz wyszczególnienie i scharakteryzowanie uwarunkowań, które odegrały istotną rolę w procesie ich kształtowania. Obserwacja powyższych fenomenów doprowadziła do sformułowania następujących pytań badawczych: jakie czynniki determinowały określanie strategii w okresie wczesnopostkolonialnym? Czy strategie przyjęte po odzyskaniu niepodległości uległy przeobrażeniom? Czy istnieją elementy wspólne pomiędzy strategiami z czasów postkolonialnych a współczesnymi koncepcjami bezpieczeństwa? Wybór państwa subsaharyjskiego jako podmiotu najbardziej reprezentatywnego do przeprowadzenia analizy w tym zakresie jest determinowany następującymi czynnikami. Po pierwsze region Afryki Subsaharyjskiej jest uznawany za najbardziej konfliktowy w świecie (Global Conflict, 2016). Po drugie, Tanzania należy do obszaru Afryki Wschodniej, stanowiącego jedną z najbardziej konfliktogennych stref tego kontynentu. Wśród najpoważniejszych zagrożeń na tym terenie wskazywane są te, wynikające z niestabilnej sytuacji politycznej w Somalii (Silverman, 2016) i związane z działalnością organizacji terrorystycznych, z Al-Shabaab na czele. Pomimo iż Tanzania nie sąsiaduje z Somalią, często sygnalizuje się o ryzyku rozprzestrzenienia się terroryzmu na jej terytorium (Al-Ifrica, 2015) i prognozuje scenariusze analogiczne do ataków w Kenii (Cichecka, 2013, s. 4–8). W świetle powyższej argumentacji, dokonanie rozeznania w strategiach bezpieczeństwa Tanzanii oraz podjęcie próby ich ewaluacji są w pełni uzasadnione.

Praca dotyczy kontynentalnej części Tanzanii, pomija kwestię strategii bezpieczeństwa na terenie obszaru autonomicznego, tj. Zanzibaru. Ograniczenie to zostało dokonane celowo i determinowane jest faktem, iż obydwa organizmy państwowe, które wchodzi aktualnie w skład Zjednoczonej Republiki Tanzanii, różnią się pod względem dziedzictwa historycznego, sytuacji etniczno-kulturowo-religijnej, charakteru transformacji ustrojowej oraz współczesnej specyfiki struktur polityczno-gospodarczych. Daje to podstawy do traktowania ich jako odrębnych obszarów badawczych. W pierwszej części omówiono wczesny okres postkolonialny oraz rolę Juliusa Nyerere w procesie kreowania zmian ustrojowych i społeczno-politycznych. W kolejnym fragmencie dokonano ogólnej charakterystyki sił zbrojnych i podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa. Autorka pragnie zaznaczyć, iż ta część pracy okazała się najbardziej problematyczna, ponieważ dostępne dane dotyczące stanu uzbrojenia Zjednoczonej Republiki Tanzanii są często jedynie szacunkowe. Wynika to z faktu, iż wiele afrykańskich instytucji państwowych nie posiada dobrze rozwiniętych stron internetowych oraz nie ma zwyczaju publikowania oficjalnych dokumentów. W związku z powyższym, w pracy ograniczono się do ogólnej prezentacji Sił Zbrojnych Tanzanii i militarnej pozycji państwa. W następnym akapicie zaprezentowano współczesne strategie bezpieczeństwa Tanzanii. Ostatnia część pracy zawiera konkluzję.

Tło historyczne

Geneza kształtowania się współczesnych strategii bezpieczeństwa Tanzanii wywodzi się z wczesnego okresu postkolonialnego i jest silnie związana z postacią pierwszego prezydenta niepodległej Tanganiki¹ – Juliusa Nyerere (Davidson, 2011, s. 147–148). Odzyskanie przez Tanzanię niepodległości państwowej wiązało się bowiem z koniecznością przeprowadzenia transformacji ustrojowej oraz zabezpieczeniem interesów na arenie międzynarodowej. Elity polityczne kształtujące się władzy miały niełatwe zadanie opracowania strategii politycznych, które z jednej strony uwzględniałyby skomplikowaną sytuację wewnętrzną państwa, a z drugiej były gwarantem bezpieczeństwa w relacjach z aktorami z zewnątrz. Postacią, która wywarła najsilniejszy wpływ na kreowanie wizerunku Tanzanii w przestrzeni międzynarodowej oraz na kształtowanie koncepcji bezpieczeństwa narodowego, był Julius Nyerere – przywódca nacjonalistycznej partii Tanzania African National Union (TANU), określany często jako nieugięty lider polityczny, który poprowadził kraj ku niepodległości (Meredith, 2011, s. 228–237).

Pierwsze ruchy nacjonalistyczne pojawiły się w Tanganice już w latach 30. XX wieku. W 1929 r. została utworzona Tanganyika African Association (TAA). Była to grupa dyskusyjna założona przez nieliczne wykształcone elity, które domagały się przede wszystkim zwiększenia liczby przedstawicieli ludności afrykańskiej w brytyjskim rządzie kolonialnym. W miarę upływu czasu i pod wpływem nowych idei nacjonalistycznych pojawiających się po II wojnie światowej (Davidson, 2011, s. 59–99), TAA stawiała coraz śmielsze żądania i postulowała zjednoczenie narodowe. Po 1953 r., kiedy Julius Nyerere stanął na czele TAA, ugrupowanie przekształciło się w partię polityczną i zmieniło nazwę na Tanganyika African National Union (TANU). Pod silnym przywództwem nowego lidera, TANU w ciągu kilku lat doprowadziło do wyzwolenia kraju spod rządów kolonialnych (Philips, 2010, s. 109–132). Konfrontacja pomiędzy TANU a kolonialnymi przedstawicielami Wielkiej Brytanii przebiegała łagodnie, zwłaszcza w porównaniu z sytuacją w pozostałych byłych państwach kolonialnych w regionie Afryki Wschodniej (Davidson, 2011, 144–155). W 1961 r., w pokojowych warunkach doszło do przejęcia władzy z rąk Brytyjczyków. Następnie TANU utworzyło rząd cieszący się ogólnym społecznym poparciem (*ibidem*, s. 148). Jednocześnie jednak, pomimo entuzjazmu i atmosfery radości towarzyszącej odzyskiwaniu niepodległości, elity przejmujące władzę stanęły przed trudnym zadaniem stworzenia spójnej koncepcji bezpieczeństwa narodowego oraz ułożenia relacji na arenie międzynarodowej. Dążenia te były spowalniane przez wiele problemów odziedziczonych po kolonizatorach, takich jak: niekorzystne uwarunkowania gospodarcze wynikające z zależności od państw Zachodu; ograniczenia w sferze kultury i edukacji skutkujące zacofaniem społecznym, analfabetyzmem na dużą skalę² oraz niewystarczającym i nieefektywnym systemem kształcenia; ograniczenia w sferze politycznej przejawiające się w różnorodnych formach kontroli ze strony by-

¹ Zjednoczona Republika Tanzanii powstała w kwietniu 1964 r. z połączenia niepodległej Tanganiki i Zanzibaru.

² Szacuje się, że do 1970 r. tylko około 27% Afrykanów posiadało umiejętność pisania i czytania.

łego mocarstwa kolonialnego; brak wykształconych elit przygotowanych do zarządzania państwem (*ibidem*, s. 187).

Pierwszym prezydentem niepodległej Tanganiki w 1961 r., a następnie Tanzanii w 1964 r., został Nyerere. Jego pozycja zaczęła umacniać się w tym okresie i zaledwie kilka lat od momentu odzyskania niepodległości Nyerere został okrzyknięty Ojcem Narodu (ang. *Father of the Nation*) (Philips, 2010, s.115). Nyerere zdawał sobie sprawę, że zarówno skomplikowana sytuacja społeczno-polityczna (ubóstwo, analfabetyzm, zróżnicowanie etniczne), jak i niekorzystne uwarunkowania gospodarcze (zacołanie gospodarcze, ekonomiczna zależność od państw Zachodu) stanowiły znaczącą przeszkodę w kształtowaniu niepodległych i suwerennych struktur państwowych. Decydując o kierunkach rozwoju Tanzanii, Nyerere koncentrował się na kilku strategicznych punktach, na których opierał koncepcje polityczne oraz strategie odnoszące się do wszystkich sfer funkcjonowania państwa. Koncepcja bezpieczeństwa wewnętrznego została stworzona na podstawie następujących założeń. Po pierwsze, skupiono się na procesie kształtowania tanganikańskiej, a później tanzańskiej tożsamości narodowej, czego celem było umacnianie poczucia wspólnoty oraz zapobieganie podziałom na tle etnicznym³ (Iliffe, 2011, s. 127–149). Po drugie, wskazywano na konieczność przebudowy systemu administracyjnego pozostawionego przez Wielką Brytanię. Mechanizmy odziedziczone po rządach kolonialnych okazywały się nieskuteczne w rządzeniu niepodległym państwem. Prawa i zwyczaje kolonialnej władzy miały bowiem więcej wspólnego z dyktaturą niż z prawami demokratycznymi, które leżały u podstaw budowania niepodległości. Po trzecie, Nyerere nieustannie podkreślał nacjonalistyczny charakter przemian zachodzących w państwie. Zdaniem prezydenta i elit politycznych rozbudzenie nacjonalizmów miało ułatwić scentralizowanie struktur władzy i zwiększenie zakresu kontroli państwowej, którą z kolei uznawano w tym okresie za warunek konieczny do utrzymania jedności w państwie (Ficek, 2007, s. 265–272).

Strategia bezpieczeństwa zewnętrznego została przedstawiona przez Juliusa Nyerere na posiedzeniu Zgromadzenia Ogólnego ONZ w Nowym Jorku. Prezydent niepodległej Tanganiki wystąpił z przemówieniem 14 grudnia 1961 r., w kilka dni po oficjalnym ogłoszeniu niepodległości kraju⁴. Nyerere wyeksponował w nim następujące zasady, na których oprzeć zamierzał prowadzić politykę zagraniczną. W pierwszej kolejności wskazał na konieczność wszechstronnego zaangażowania na rzecz promocji praw człowieka, co w praktyce oznaczało sprzeciw wobec wszelkich przejawów apartheidu i rasizmu. Następnie podkreślił zdecydowane nastawienie antykolonialne i zadeklarował poparcie dla ruchów narodowowyzwoleńczych w Afryce i na świecie. Rząd Tanzanii udzielał schronienia uchodźcom politycznym i zezwalał im na prowadzenie działalności narodowowyzwoleńczej na terenie kraju. Szczególne wsparcie okazywano *The African*

³ W Tanzanii żyje około 120 plemion. Wszystkie mówią własnymi językami, jednak oficjalne są dwa – kisuahili oraz angielski (kisuahili posługuje się większość Tanzańczyków). Liczebność każdego z plemion nie przekracza 10% populacji kraju, co wpływa korzystnie na relacje pomiędzy nimi. Najliczniejsze plemiona to Sukuma znad Jeziora Wiktorii, Haya z północno-zachodniej Tanzanii, Chagga z Kilimandżaro, Nyamwezi z Tabora, Makonde z obszaru graniczącego z Mozambikiem, Hehe i Iringa oraz Gogo z Dodomy.

⁴ Tanganika odzyskała niepodległość 9 grudnia 1961 r.

National Congress (ANC) oraz *The Pan-African Congress* (PAC) z Republiki Południowej Afryki. Trzecia zasada odnosiła się do popierania panafricanizmu, czyli idei jedności afrykańskiej, która w rozumieniu Nyerere oznaczała promocję pokoju oraz dążenie do osiągnięcia pełnej wolności kontynentu afrykańskiego. Jako ostatnią z reguł Nyerere wskazał koncepcję „politycznego niezaangażowania”, co miało zabezpieczyć tanzańską administrację rządową przed bezpośrednim uczestnictwem w zimnowojennych rozgrywkach pomiędzy Wschodem a Zachodem (Nyerere, 1968, s. 147–153).

Realizowanie zamierzonych celów w praktyce okazywało się często zadaniem trudnym i skomplikowanym. Nyerere słynął z determinacji i gotowości do podejmowania radykalnych kroków, co wiązało się z licznymi kontrowersjami i negatywnie wpływało na sytuację wewnętrzną kraju. W 1965 r. Nyerere zerwał stosunki dyplomatyczne z Wielką Brytanią, po tym jak rząd brytyjski zignorował żądania zerwania współpracy z rasistowskim RPA. W latach 60., z powodu udziału Tanzanii w popieraniu ruchów o orientacji lewicowej, pogorszeniu uległy także stosunki z USA i Republiką Federalną Niemiec. W konsekwencji ekonomiczne wsparcie ze strony USA – jednego z największych ofiarodawców pomocy gospodarczej dla Tanzanii – zostało wstrzymane, a zachodnioniemiecka pomoc gospodarcza dla rządu Nyerere została zawieszona na kilkanaście kolejnych lat (Ficek, 2007, s. 277–284). Decyzje polityczne Nyerere uznaje się więc często za sprzeczne i kontrowersyjne. Należy jednak zaznaczyć, że podejmowane przez prezydenta kroki wiązały się z szerszym kontekstem społeczno-historycznym oraz transformacją ustrojową państwa, a przyjęta strategia polityki zagranicznej wpisywała się w ideologię afrykańskiego socjalizmu Ujamaa oraz doktrynę *self-reliance*, które to zagadnienia zostaną omówione w dalszej części pracy.

W 1974 r. Nyerere wprowadził w Tanzanii system jednopartyjny i ogłosił supremację TANU. W konsekwencji organy administracji państwowej szybko stały się zapleczem partyjnym, podobnie jak media, radio i prasa, które również znalazły się pod kontrolą scentralizowanej władzy. W 1977 r. TANU połączyła się z zanzibarską partią Afro-Shirazi i zmieniła nazwę na Chama Cha Mapinduzi (CCM). Nyerere rozbudował struktury partyjne, po czym rozpoczął implementowanie koncepcji rozwojowych. Zadeklarował „afrykański socjalizm”, oparty na idei „zjednoczonej afrykańskiej rodziny”, czyli *Ujamaa* (ang. *United African Family*; kisuahili: *Ujamaa*) (Philips, 2010, s. 115). *Ujamaa* stanowiła projekt oparty na dążeniu do dwóch podstawowych celów: zbudowaniu poczucia tożsamości narodowej oraz doprowadzenia do modernizacji i wzrostu gospodarczego Tanzanii. Pierwsze z zamierzeń miało być realizowane poprzez działania wzmacniające poczucie jedności, tj. kolektywizację siły roboczej i środków produkcji; nacjonalizację sektora prywatnego; bezpłatne świadczenia w zakresie polityki publicznej (bezpłatny dostęp do opieki medycznej i szkolnictwa na poziomie podstawowym). Drugie korelowało z następującymi koncepcjami: „etycznej gospodarki” opartej na sprawiedliwości i równości; niezależności od pomocy z zewnątrz; wolności od wszelkich form dziedzictwa kolonialnego (Fouéré, 2014, s. 5). *Ujamaa* miała zapobiegać ewentualnym podziałom społecznym i etnicznym oraz przyczyniać się do tworzenia poczucia przynależności

narodowej wśród obywateli Tanzanii⁵ (Thomson, 2010, s. 36–38). Polityka *self-reliance* z kolei, zakładała utworzenie państwa socjalistycznego w duchu Ujamaa, opartego na samodzielności, samorządności oraz polityczno-ekonomicznej niezależności (zwłaszcza od byłych mocarstw kolonialnych) (*Arusha Declaration*, 1967).

Początkowy entuzjazm towarzyszący koncepcji Ujamaa zastępowały rozczarowania i krytyka. Plan Nyerere związany z budowaniem jedności narodu i modernizowaniem Tanzanii nie powiódł się, a kraj stanął na granicy gospodarczej katastrofy (Schneider, 2006, s. 93–118). Polityka *self-reliance* natomiast poniosła klęskę w obliczu skomplikowanych międzynarodowych zależności gospodarczych, w których zacofana gospodarczo Tanzania zawsze reprezentowała słabszą stronę (Ficek, 2007, s. 210–220). Ostatecznie, retoryka socjalistyczna dobiegła końca w latach 80. XX wieku. Kryzys gospodarczy, narastające niezadowolenie społeczne, napięte relacje z otoczeniem międzynarodowym z jednej strony oraz drastyczne ograniczenia środków pochodzących z pomocy zagranicznej, związane z zakończeniem zimnej wojny (Kopiński, 2011) z drugiej, doprowadziły do porzucenia projektu *Ujamaa*. Jednocześnie, zmieniło się postrzeganie wizerunku Nyerere, który z Ojca Narodu przeobraził się w „upartego i okrutnego” przywódcę (Foqué, 2014). Nyerere ustąpił z urzędu w 1985 r. (Thomson, 2010, s. 110), a w Tanzanii rozpoczął się proces wdrażania reform liberalnych, uruchomionych po zaimplementowaniu postanowień Strukturalnych Programów Dostosowawczych (SAP), które stanowiły propozycję Banku Światowego i Międzynarodowego Funduszu Walutowego na redukcję nierównowagi fiskalnej w krajach rozwijających się (Mercer, 1999, s. 248–249).

Strategia bezpieczeństwa Tanzanii oraz koncepcje kreowane przez Nyerere we wczesnym okresie postkolonialnym mogą wydawać się z dzisiejszego punktu widzenia zbyt idealistyczne lub wręcz utopijne. W dużej mierze jednak, dzięki ideologicznej determinacji elit politycznych Tanzania realizowała dość konsekwentną strategię polityczną zarówno w wymiarze bezpieczeństwa narodowego, jak i w kontekście relacji międzynarodowych. Zdobycie niepodległości otwierało zupełnie nowy rozdział w historii i wymagało ukształtowania odpowiedniej bazy ideologicznej, a także mobilizacji i integracji społecznej. Koncepcja *Ujamaa* oraz polityka *self-reliance* miały wprowadzić państwo w nową rzeczywistość, w której standard życia zostanie radykalnie podniesiony, a powszechna równość i sprawiedliwość społeczna zrekompensują upokorzenia związane z dominacją Wielkiej Brytanii. W tym miejscu warto wskazać, iż niepowodzenia

⁵ Współczesne państwa afrykańskie nie powstały jako następstwo skomplikowanych i wielowymiarowych procesów społeczno-politycznych, tak jak to miało miejsce w Europie. Pojawily się w wyniku działań podjętych przez mocarstwa z zewnątrz. Doprowadziło to do sytuacji, w której wiele zupełnie obcych sobie grup etnicznych i społecznych, bez wspólnej historii, kultury, religii, języka i tradycji stanęło przed koniecznością dzielenia wspólnego terytorium. Ponadto podziały między tymi grupami nierzadko były podsycane przez kolonizatorów. W świetle powyższego uznaje się, że afrykański nacjonalizm był raczej reakcją na kolonializm niż świadomą aspiracją „afrykańskich narodów”. Afrykanie żądali niezależności od władz kolonialnych, co nie jest tożsame z dążeniem do tworzenia nowych państw. Jednym z najpoważniejszych zadań, jakie stanęły przed rządami nowych niepodległych afrykańskich państw, było więc zbudowanie poczucia tożsamości narodowej wśród mieszkańców poszczególnych terytoriów (państw), których granice zostały określone przez kolonizatorów.

i rozczarowanie obranymi kierunkami działania wiążą się nie tylko z przeszacowaniem możliwości niepodległej Tanzanii, ale wynikają również z dynamicznych zmian dokonujących się w tym okresie na arenie międzynarodowej. Rywalizacja zimnowojenna, a następnie rozpad ładu dwubiegunowego stanowiły dla uczestników stosunków międzynarodowych poważne wyzwanie i wiązały się z koniecznością dokonywania radykalnych zmian w obrębie prowadzonych polityk. Zacocona gospodarczo Tanzania, mierząca się z licznymi problemami wewnętrznymi była zbyt słabym organizmem państwowym, by sprostać temu zadaniu.

Siły zbrojne i organy bezpieczeństwa państwa

Tanzania dysponuje trzema rodzajami sił zbrojnych: wojskami lądowymi, marynarką wojenną oraz siłami powietrznymi (*Ministry of Defence and National Service*). W 2013 r. budżet na cele obronne kształtował się na poziomie 0,9% GDP (World Bank, 2013) (GDP na rok 2013 r. wynosiło 43 650 mld USD) (*ibidem*), co stanowiło około 4,8% rocznych wydatków rządu (*ibidem*). Według danych Banku Światowego, w 2013 r. wojska tanzańskie liczyły 28 400 żołnierzy zawodowych (*ibidem*). Z danych szacunkowych Global Firepower wynika, że Tanzania posiada również 80 000 żołnierzy w rezerwie, co wraz ze stanem uzbrojenia daje tanzańskim Siłom Zbrojnym 106. pozycję w rankingu sił militarnych na świecie (Global Firepower).

Odpowiedzialność za bezpieczeństwo państwa spoczywa w Tanzanii na wielu podmiotach. W myśl konstytucji **zwierzchnikiem Sił Zbrojnych jest prezydent**. Jako naczelny dowódca prezydent jest także uprawniony do wypowiedzenia wojny oraz do zaangażowania Sił Zbrojnych lub ich części w działania wojenne (*The Constitution of the United Republic of Tanzania*, 1977). Strategie obrony i bezpieczeństwa formułowane są przez the **National and Defence Security Council** (NDSC; Narodowa Rada Bezpieczeństwa i Obrony). W skład NDSC wchodzi: prezydent Zjednoczonej Republiki Tanzanii, prezydent Zanzibaru, ministrowie oraz szefowie organów odpowiedzialni za obronę i bezpieczeństwo państwa. The **Ministry of Defence and National Service** (Ministerstwo Obrony Narodowej i Służby Narodowej; obecnym ministrem obrony narodowej jest Hussein Mwinyi) wspiera realizację celów wyznaczonych w ramach polityki zagranicznej i polityki bezpieczeństwa Tanzanii. Ma także obowiązek zapewnić spójność struktury oraz rozwoju Sił Zbrojnych z doktryną obrony i bezpieczeństwa. Kolejnym podmiotem jest the **Defense Forces Committee** (DFC; Komitet Sił Obronnych), który powstał na mocy ustawy o obronie narodowej z 1966 r. DFC jest odpowiedzialny za przegląd i formułowanie polityki w zakresie wszystkich kwestii związanych z zarządzaniem i rozwojem armii, czyli **Tanzania People Defense Forces** (TPDF; Ludowe Siły Obronne Tanzanii). W skład DFC wchodzi Minister Obrony Narodowej, Szef Sił Obronnych, Sekretarz Stanu oraz oficerowie wyznaczeni przez Ministra Obrony Narodowej (*United Republic of Tanzania*).

TPDF powstało w 1964 r., zastępując the *Tanganyika Rifles* – armię tanzańskich żołnierzy pod dowództwem brytyjskich oficerów (*United Republic of Tanzania*). Re-

strukturyzacja armii i utworzenie wojsk TPDF było jednym z najtrudniejszych zadań w postkolonialnej rzeczywistości Tanzanii. Wiązało się bowiem z koniecznością pilnego rozwiązania wielu poważnych konfliktów w strukturach wojskowych, odzwierciedlających brak wewnętrznego zintegrowania oraz ścieranie się przeciwstawnych interesów różnych koncepcji politycznych reprezentowanych przez nacjonalistyczną TANU. Jednocześnie żołnierze *Tanganyika Rifles* domagali się polepszenia warunków służby, podwyższenia żołdu oraz „afrykanizacji” korpusu oficerskiego. Na pozór wydawało się więc, że zaspokojenie ich żądań wyciszy niepokoje w armii, a następnie umożliwi wprowadzanie dalszych przemian w jej strukturach (ukierunkowanych na koncepcję *Ujamaa*). Sytuacja jednak okazała się o wiele poważniejsza, a momentami przełomowymi stały się dwa wydarzenia z 1964 r., tj. bunt fizylierów w koszarach Colito oraz rewolta batalionu stacjonującego w Tabora. Pierwszy z incydentów spotkał się z mało zdecydowaną reakcją ze strony Nyerere, co w szybkim tempie doprowadziło do zaognienia sytuacji i spowodowało wybuch niepokojów społecznych wśród ludności cywilnej. Tanzańczycy – podobnie jak armia – domagali się podwyższenia płac, polepszenia warunków życia oraz wprowadzenia minimum zabezpieczeń socjalnych. Rewolta w Taborze była brutalniejsza od tej w Colito, doszło do rabunku mienia wojskowego oraz do brutalnej eksmisji brytyjskich oficerów. Po tym wydarzeniu niezadowolenie i rozgoryczenie społeczne, rozbudzone i podsycane incydentami w szeregach wojska, znalazły ujście w demonstracjach i brutalnych zamieszkach na ulicach Dar es-Salam. Dopiero wobec pogłębiającego się kryzysu, wzrastającej fali oburzenia społecznego oraz perspektywy strajku generalnego, administracja rządowa podjęła zdecydowane działania. Nyerere zwrócił się z prośbą o pomoc do Brytyjczyków, którzy za pomocą kontyngentu Brytyjskiej Królewskiej Piechoty Morskiej uporali się z rewoltą w szeregach *Tanganyika Rifles* i przywrócili porządek społeczny w kraju. Istniejące wówczas struktury wojskowe zostały rozwiązane w trybie natychmiastowym i w szybkim tempie przystąpiono do organizowania nowych sił zbrojnych. Nowo powstałe struktury TPDF zostały zbudowane i oparte na bliskich powiązaniach z centralnymi ośrodkami władzy państwowej oraz podmiotami związanymi z nacjonalistycznymi elitami politycznymi, zaangażowanymi we wdrażanie socjalistycznych przemian ustrojowych (Ficek, 2007, s. 203–205).

Od początku istnienia TPDF podkreślano różnice pomiędzy tą formacją, a kolonialnymi siłami zbrojnymi. TPDF powstała jako pierwsza „niezależna” (od byłej władzy kolonialnej) armia niepodległej Tanzanii. Jednocześnie jednak powstanie TPDF było w dużej mierze wynikiem interwencji Wielkiej Brytanii i udzielonej przez Brytyjczyków pomocy wojskowej (*United Republic of Tanzania*). Polityka *self-reliance* nie sprawdziła się w tej sytuacji, a Tanzania została zmuszona do poproszenia o pomoc z zewnątrz. Zmiany w strukturach armii były jednak jednym z koniecznych warunków do przeprowadzenia reform polityczno-ekonomicznych na dużą skalę, umożliwiających umocnienie aparatu władzy państwowej oraz pogłębienie transformacji ustrojowych w Tanzanii. Jeśli chodzi o personel wojskowy, to większość żołnierzy powołanych do służby w latach 60. wywodziła się z nacjonalistycznych organizacji paramilitarnych, tj. *the Youth Ligue* (Liga Młodych) oraz *the National Youth Service* (Narodowa Służba Młodych) (Legum i Mmari, 1995, s. 34–47). Pochodzenie wojskowych nie było przypadkowe, ich nacjona-

listyczne korzenie miały bowiem sprzyjać idei budowania tożsamości narodowej wśród Tanzańczyków oraz jedności propagowanej przez *Ujamaa*.

Proces kształtowania nowych struktur armii odegrał istotną rolę w kształtowaniu stosunków cywilno-wojskowych w państwie. Scentralizowana władza i rozbudowany aparat partyjny TANU objęły armię ścisłą kontrolą. W rezultacie doprowadziło to do utrwalenia silnych zależności pomiędzy wojskiem a elitami politycznymi, które wykorzystywały struktury wojskowe do szerzenia popularnych w tym okresie idei politycznych. Doskonałym przykładem na to jest **National Service** (Służba Narodowa), która funkcjonuje do chwili obecnej. Jest to integralna część TPDF, która różni się od armii pod względem funkcji i zakresu działania. Wśród głównych zadań stawianych przed National Service znajdują się rozwijanie poczucia przynależności narodowej wśród młodzieży oraz zaangażowanie w kwestie gospodarcze. Personel National Service składa się ze stałych pracowników, tj. oficerów i żołnierzy oddelegowanych tymczasowo ze służby w TPDF oraz przedstawicieli młodzieży, których współpraca trwa przez okres dwóch lat. Zarówno TPDF, jak i National Service znajdują się pod nadzorem the Ministry of Defence and National Service (Jeshi la Kujenga Taifa [JKT]). Szerzenie idei nacjonalistycznych stanowi bezpośrednią kontynuację myśli Nyerere, wspieraną we współczesnej Tanzanii przez sprawującego urząd prezydenta – Jakaya Kikwete i partię rządzącą Chama Cha Mapinduzi. Zaangażowanie struktur armii w kwestie gospodarcze z kolei wiąże się z fenomenem neopatrymonialnych zależności, charakterystycznych dla sfery politycznej Tanzanii, które również wywodzą się z wczesnego okresu postkolonialnego (Taylor i Williams, 2008, s. 137–149). Zostaną one omówione szerzej w kolejnej części pracy.

Współczesne strategie bezpieczeństwa

Zmiany ustrojowe dokonane przez Nyerere doprowadziły do scentralizowania władzy i rozbudowania aparatu partyjnego. Z jednej strony umożliwiała to sprawowanie kontroli i zapobieganie ewentualnym podziałom w okresie po odzyskaniu niepodległości. Z drugiej jednak przyczyniało się do kształtowania sieci skomplikowanych zależności politycznych i biznesowych zarówno na poziomie struktur władzy, jak i w pozostałych sferach w państwie. Silna pozycja Nyerere, przedstawianego jako bohatera narodowego i Ojca Narodu sprzyjała rozpowszechnianiu relacji patrymonialnych i utrzymywała ten wzorzec w świadomości elit politycznych jako właściwy. Pomimo finalnego odejścia od projektu Ujamaa i socjalizmu afrykańskiego oraz uruchomienia reform liberalnych w latach 90., a także zmiany systemu na wielopartyjny, dziedzictwo Nyerere przetrwało, a pewne jego elementy są widoczne w sferze politycznej do chwili obecnej. Kultura polityczna Tanzanii nadal opiera się na skomplikowanych relacjach „patron–klient”, w których granica pomiędzy tym, co rządowe, prywatne i polityczne, jest często nieczytelna (Obi, 2010, s. 485–490). Ponadto niezwykle popularny jest wciąż mit Juliusa Nyerere. Współczesne elity partyjne wykorzystują „legendę o Ojcu Narodu” do prowadzenia własnych rozgrywek wyborczych i zyskiwania elektoratu wśród obywateli. Odwołując się bowiem do dziedzictwa Nyerere, pokazują społeczeństwu, że po-

dobnie jak jemu, im również zależy na rozwoju Tanzanii. Okazując szacunek dla jego idei, zyskują poparcie, ponieważ Tanzańczycy są coraz bardziej zmęczeni i rozczarowani neoliberalną gospodarką wolnorynkową. Powoduje to, iż wiele grup społecznych zdaje się bagatelizować niepowodzenia strategii lansowanych przed laty przez Nyerere i postrzega postać pierwszego prezydenta jedynie w kategoriach „mędrca, który wyzwolił kraj spod kolonialnej władzy” (Kelsall, 2011).

Podmiotem odpowiedzialnym za kształtowanie współczesnych strategii politycznych w Tanzanii jest Narodowa Rada Bezpieczeństwa i Obrony. W rzeczywistości jednak decydujący głos należy do prezydenta i partii rządzącej Chama Cha Mapinduzi. Opozycja polityczna w państwie jest słaba i niedofinansowana, co znajduje odzwierciedlenie w podejmowanych przez nią działaniach, a właściwie ich braku (Tripp, 2000, s. 191–214). Strategie bezpieczeństwa są więc przygotowywane przez wąską grupę elit politycznych, pod silną presją prezydenta i partii CCM. Pod tym względem obszar związany z kreowaniem polityki w zakresie bezpieczeństwa pozostał niemal niezmieniony od czasów rządów Juliusa Nyerere. Warto także nadmienić, iż pomimo ogromnych nadziei pokładanych w kształtowanie tej korelacji po ostatnich wyborach prezydenckich (New African Magazine), trudno prognozować radykalne zmiany.

Tanzania jest jednym z biedniejszych państw w regionie Afryki Subsaharyjskiej. Pomimo że roczny wzrost gospodarczy od 2000 r. wynosi średnio 7% PKB rocznie (GDP na jednego mieszkańca za 2011 r. wyniosło 1500 USD), kraj nadal boryka się z ogromnym niedofinansowaniem. Tanzania jest biorcą pomocy finansowej zarówno od Banku Światowego, Międzynarodowego Funduszu Walutowego, jak i wielu donatorów dwustronnych, w tym USA i Wielkiej Brytanii. Znaczna część funduszy przekazywana jest na poprawę infrastruktury, w tym kolejowej i portowej, która stanowi ważne połączenia handlowe do krajów śródlądowych. Główne towary eksportowe to złoto, kawa, orzechy i bawełna, wysyłane przede wszystkim na rynki w Chinach, Indiach, Japonii i Niemczech. Towary importowe są sprowadzane z Indii, Chin, Japonii, RPA, a po części także z Unii Europejskiej (Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Nairobi). Jednym z najważniejszych partnerów Tanzanii są Chiny, których pozycja wydaje się nadal wzrastać (Kopiński, Polus i Tycholiz, 2013, s. 39–48). W minionych latach odnotowuje się także ożywienie relacji z Indiami. W 2013 r. Indie udzieliły Tanzanii pożyczki na kwotę 36,5 mln USD celem zakupu wyposażenia wojskowego. Pomoc udzielana przez Indie jest elementem zacieśniania współpracy polityczno-wojskowej i wzmacniania sojuszy militarnych w akwenie Oceanu Indyjskiego. Obszar ten stanowi arenę indyjsko-chińskiej rywalizacji strategicznej, czego przykładem jest widoczne zaangażowanie obydwu krajów we współpracę z Tanzanią (Altair Agencja Lotnicza Sp. z o.o.).

Podstawowe kierunki rozwoju w obszarze bezpieczeństwa zostały określone w *the National Security Act* z 2007 r. (Ustawa o bezpieczeństwie narodowym). Dokument odnosi się do sabotażu, szpiegostwa oraz wszelkich innych działań, które w „jakikolwiek sposób” zagrażają bezpieczeństwu wewnętrznemu Tanzanii. Szczególna uwaga została poświęcona obronie przed zagrożeniami wynikającymi z używania materiałów wybuchowych oraz niesionymi przez akty terroru (*The National Security Act of the United Republic of Tanzania*, 2007). Rozwinięcie zagadnień związanych z terroryzmem moż-

na także odnaleźć w *the Prevention of Terrorism Act* z 2002. W części III dokumentu omówiono zagrożenia związane z terroryzmem międzynarodowym i odwołano się do pojęć i definicji opracowanych przez Organizację Narodów Zjednoczonych (ONZ) (*The Prevention of Terrorism Act of the United Republic of Tanzania*, 2002). Kwestia zabezpieczenia Tanzanii przed terroryzmem jest obecnie jednym z kluczowych punktów w dziedzinie bezpieczeństwa. Wiąże się to bezpośrednio z sytuacją w sąsiedniej Kenii, która od 2009 r. mierzy się z brutalnymi atakami ze strony ugrupowania terrorystycznego z Somalii, tj. Al-Shabaab. Bojownicy z Al-Shabaab wielokrotnie zapowiadali, że będą atakować tak długo, jak długo wojska kenijskie będą zaangażowane w stabilizowanie sytuacji na terytorium Somalii. Pomimo tych ostrzeżeń Kenia nie zamierza wycofywać się z kontynuowania działań wojskowych (*The Guardian*). W rezultacie, sytuacja w regionie postrzegana jest jako niezwykle napięta, a bezpośrednim następstwem tych zapieć jest rozprzestrzenianie się zagrożeń związanych z atakiem ze strony Al-Shabaab na państwa w całym regionie Afryki Wschodniej, w tym również Tanzanię (*The Citizen*). W związku z powyższym traktowanie walki z terroryzmem jako jednego z priorytetów w obszarze bezpieczeństwa jest w pełni uzasadnione⁶ (Reuters). Jednocześnie jednak wydaje się, że Tanzania nie posiada gotowego planu na walkę z Al-Shabaab, co w świetle obecnej sytuacji w regionie wzbudza wątpliwości do skuteczności współczesnych strategii bezpieczeństwa kraju.

Strategie polityki zagranicznej Tanzanii zakładają zaangażowanie w międzynarodową politykę gospodarczą opartą na idei „gospodarczej dyplomacji”. Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation podkreśla, że w dobie skomplikowanych zależności ekonomicznych priorytetem państwa jest aktywne uczestnictwo w międzynarodowej wymianie handlowej, które ma prowadzić do zabezpieczenia podstawowych interesów i przyczyniać się do rozwoju państwa z jednej strony oraz podtrzymywania przyjaznych stosunków na arenie międzynarodowej z drugiej. Koncepcja ta jest przeciwieństwem polityki *self-reliance* propagowanej w dobie rządów Nyerere. Stanowi raczej morał wysnuty z lekcji z przeszłości. Elementami spójnymi z koncepcją Nyerere są natomiast następujące zasady współczesnej strategii bezpieczeństwa: obrona wolności, sprawiedliwości, praw człowieka, równości i demokracji; promowanie dobrego sąsiedztwa; promowanie idei jedności afrykańskiej. Ponadto wskazano także na potrzebę pogłębiania współpracy między krajami globalnego Południa oraz wsparcie działań Organizacji Narodów Zjednoczonych zmierzających do utrwalania rozwoju gospodarczego, międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa. Wśród sposobów realizacji tych zamierzeń wskazano: umacnianie partnerstwa międzynarodowego oraz dyplomacji dwustronnej i wielostronnej; promowanie idei dobrego sąsiedztwa; działania zmierzające do utrwalania pokoju w regionie, wzmocnienie regionalnej integracji go-

⁶ Zagrożenia związane z terroryzmem odnoszą się w przypadku Tanzanii nie tylko do kwestii z zakresu bezpieczeństwa ludności cywilnej. Tanzania, podobnie jak Kenia, w dużej mierze opiera swój budżet na wpływach z sektora turystycznego. Po zwielokrotnionych atakach ze strony Al-Shabaab w 2013 r. Kenia odnotowała znaczny spadek dochodów w tym obszarze. Władze Tanzanii obawiają się więc, że brak postępów w walce z Al-Shabaab dotknie również tanzańską branżę turystyczną.

spodarczej w ramach *East African Community* (EAC), *Southern African Development Community* (SADC) oraz *Indian Ocean Rim Association for Regional Cooperation* (IOR-ARC) (w których członkostwo posiada Tanzania); wzmacnianie współpracy w ramach Unii Afrykańskiej (UA); wsparcie dla idei promowanych przez Commonwealth oraz ONZ; koncentracja na działaniach przyczyniających się do zmniejszania zadłużenia; wsparcie dla sektora pozarządowego (*The United Republic of Tanzania, Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation*).

Podsumowanie

Realizacja oficjalnej strategii socjalistycznej transformacji ustrojowej zakończyła się wraz z wycofaniem się Juliusa Nyerere z uczestnictwa w aktywnym życiu politycznym. Koncepcja Ujamaa oraz polityka „niezaangażowania” oparta na zasadach *self-reliance* okazały się nieskutecznymi narzędziami w drodze do modernizowania niepodległej Tanzanii. Niemniej jednak wiele elementów strategii opracowanych w tamtym okresie wciąż pozostaje obecnych w życiu publicznym kraju. Nadal widoczne są dążenia do umacniania poczucia tożsamości narodowej i wpierania idei jedności. Jednocześnie porzucono ideę samowystarczalności i zadeklarowano chęć współpracy opartej na „dyplomacji gospodarczej”. Przetrwał także mit Juliusa Nyerere, który determinuje zachowanie elit politycznych współczesnej Tanzanii i oddziałuje na procesy związane z kształtowaniem się relacji w strukturach władzy oraz na sposoby podejmowania decyzji politycznych w państwie.

Strategie bezpieczeństwa opracowywane są przez niewielką grupę przedstawicieli władzy związanych z partią rządzącą CCM oraz pod przewodnictwem prezydenta. Koncepcje dotyczące zabezpieczenia kraju i układania relacji z otoczeniem międzynarodowym uległy przemianom, co wynika z dynamiki rozwoju stosunków międzynarodowych oraz pojawienia się nowych zagrożeń w minionych latach. Jednym z priorytetów w zakresie polityki bezpieczeństwa współczesnej Tanzanii jest więc walka z terroryzmem i obrona przed atakami ugrupowań terrorystycznych. Wiele elementów współczesnych koncepcji bezpieczeństwa pozostało jednak spójnych z ideami wywodzącymi się z czasów Nyerere. Odnoszą się one do szeroko pojętego humanizmu i nawiązują do angażowania się w działania wspierające utrzymywanie pokoju, równości i respektowania praw człowieka. Ponadto specyfika podejmowania decyzji w tym zakresie wciąż jest nacechowana przyzwyczajeniami wywodzącymi się z wczesnego okresu postkolonialnego.

Tanzania posiada przemyślane i wyważone strategie w zakresie polityki bezpieczeństwa. Istotnym problemem jest jednak niedofinansowanie sektora wojskowego, co przekłada się na stan uzbrojenia armii i pozycję militarną kraju w regionie. Niekorzystnym czynnikiem okazują się także często neopatrymonialne uwarunkowania w strukturach wojskowych i silna kontrola aparatu partyjnego. Utrudniają one bowiem realizowanie jednego z podstawowych celów, do jakich została powołana armia, tj. do służenia pań-

stwu i narodowi, a koncentrują jej działania na podstawie wytycznych opracowanych w wąskim gronie elit władzy.

Bibliografia

- AllAfrica (b. d.). Pobrano 1 lutego 2016, z: <http://allafrica.com/stories/>
- Altair Agencja Lotnicza Sp. z o. o. (b. d.). Pobrano 6 czerwca 2015, z: http://www.altair.com.pl/news/wie-w?news_id=11223
- Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Nairobi (b. d.). Pobrano 6 czerwca 2015, z: http://www.nairobi.msz.gov.pl/pl/wspolpraca_dwustronna/wspolpraca_gospodarcza/tanzania/
- Cichecka, A. (2013). Kenia na celowniku Al-Shabaab. Polskie Centrum Studiów Afrykanistycznych, Raport Afryka, lipiec–wrzesień, 4–8.
- Davidson, B. (2011). Społeczna i polityczna historia Afryki w XX wieku. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ficek, R. (2007). Tanzania. Narodziny i funkcjonowanie państwa. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Fouéré, M.A. (April 2014). Julius Nyerere, Ujamaa, and Political Morality in Contemporary Tanzania. *African Studies Review*, 57(1), 1–24.
- Global Conflict (b. d.). Pobrano 1 lutego 2016, z: <http://www.cfr.org/global/global-conflict-tracker/p32137#/>
- Global Firepower (b. d.). Pobrano 3 czerwca 2015, z: http://www.globalfirepower.com/country-military-strength-etail.asp?country_id=tanzania
- Iliffe, J. (2011). Afrykanie. Dzieje kontynentu. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Jeshi la KujengaTaifa (JKT) (b. d.). Pobrano 4 czerwca 2015, z: <http://www.jkt.go.tz/> New African Magazine (b. d.). Pobrano 29 stycznia 2016, z: <http://newafricanmagazine.com/tanzania-mother-of-all-elections/>
- Kelsall, T. (2011). Developmental patrimonialism? Rethinking business and politics in Africa. APPP Policy Brief 2, London: Overseas Development Institute.
- Kopiński, D. (2011). Pomoc rozwojowa. Teoria i polityka. Warszawa: Difin.
- Kopiński, D., Polus, A., Tycholiz, W. (2013). Africa-Europe on the Global Chessboard. The New Opening. Warszawa: CEED Institute.
- Legum, C., Mmari, G. (1995). Tanzania and Nyerere. London: James Currey.
- Meredith, M. (2011). Historia współczesnej Afryki. Pół wieku niepodległości. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG.
- Nyerere, J.K. (1968). Freedom and Unity: A Selection from Writings and Speeches 1952–1965. Dar Es Salaam: Oxford University Press.
- Obi, C. (2010). Oil as the ‘curse’ of conflict in Africa: peering through the smoke and mirrors. *Review of African Political Economy*, 37(126), 483–495.
- Philips, K.D. (2010). Pater Rules Best: Political Kinship and Party Politics in Tanzania’s Presidential Elections. *Political and Legal Anthropology Review*, 33(1).
- Reuters (b. d.). Pobrano 6 czerwca 2015, z: <http://uk.reuters.com/article/2015/04/06/uk-kenya-security-to-tourism-idUKKBN0MX0I820150406>
- Silverman, S. (2016). Insurgency Defectors: Dangers and Deradicalization Processes, Fund for Peace – Global Square Blog.
- Taylor, I., Williams, P.D. (2008). Political culture, state elites and regional security in West Africa. *Journal of Contemporary African Studies*, 26(2), 137–149.
- The Arusha Declaration and TANU’s Policy on Socialism and Self Reliance. (b. d.). (1967). Dar es Salaam.

- The Citizen (b. d.). Pobrano 6 czerwca 2015, z: <http://www.thecitizen.co.tz/News/Three-terrorism-suspects-arrested-in-Garissa-swoop/-/1840340/2743210/-/1j18sy/-/index.html>
- The Constitution of the United Republic of Tanzania of 1977. (b. d.). (1977). (as last amended by Act No. 1 of 2005).
- The Guardian (b. d.). Pobrano 6 czerwca 2015, z: <http://www.theguardian.com/world/al-shabaab>
- The National Security Act of the United Republic of Tanzania. (b. d.). (2007).
- The Prevention of Terrorism Act of the United Republic of Tanzania. (b. d.). (2002).
- The United Republic of Tanzania, (b. d.). Pobrano 6 czerwca 2015, z: <http://www.foreign.go.tz/about/category/foreign-policy>
- The World Bank (2013). Pobrano 3 czerwca 2015, z: <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.P1>
- The World Bank (2013). Pobrano 3 czerwca 2015, z: <http://data.worldbank.org/country/tanzania>
- The World Bank (2013). Pobrano 3 czerwca 2015, z: <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.ZS/countries>
- The World Bank, Military expenditure (% of GDP) [online]; <http://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS/countries> [dostęp: 03.06.2015].
- Thomson, A. (2010). *An Introduction to African Politics*, London: Routledge.
- Tripp, A.M. (2000). Political Reform in Tanzania: The Struggle for Associational Autonomy. *Comparative Politics*, 32(2), 191–214.
- United Republic of Tanzania (b. d.). Pobrano 3 czerwca 2015, z: <http://www.tanzania.go.tz/home/pages/306>
- United Republic of Tanzania, Ministry of Defence and National Service (b. d.). Pobrano 3 czerwca 2015, z: <http://modans.go.tz/>